

ЖАНРОВІ ФОРМИ РОЛЬОВОЇ ПОЕЗІЇ В ЕПОХУ ЛІТЕРАТУРНОГО ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ

GENRE FORMS OF ROLE POETRY IN THE ERA OF LITERARY TRADITIONALISM

Назарець В.М.,

orcid.org/0000-0003-4980-5937

доктор філологічних наук, доцент,

*завідувач кафедри української мови і літератури та методик їх навчання
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка*

Метою статті є аналіз та систематизація жанрово-тематичних пріоритетів рольової лірики епохи літературного традиціоналізму.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступають історико-літературний, історико-культурний, компаративний, типологічний, а також загально-наукові методи (синтез, узагальнення, систематизація тощо).

Об'єктом дослідження є ліричні твори українських та зарубіжних поетів, в семантиці яких найбільш послідовно і яскраво засвідчено тематичний зв'язок із рольовою художньою лірикою.

Предметом дослідження є тематичні пріоритети художньої еволюції рольової лірики, виявлені у творах її представників та засвідчені у площині ідейно-тематичної проблематики, жанрово-стильових принципах художньої організації рольового поетичного дискурсу, специфічних прийомів його поетики.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що у дослідженні охарактеризовано сукупність основних семантичних моделей рольової поезії епохи літературного традиціоналізму.

Унаслідок проведеного дослідження було встановлено, що:

1. Рольова поезія в тих або тих інтенціях свого суб'єктного вияву присутня на усіх етапах історичного розвитку європейської художньої словесності, але при цьому упродовж кожного з них, унаслідок еволюційних змін у формах ствердження в ліричному творі авторської свідомості, виявляє себе по-різному.

2. Початковий – фольклорний етап розвитку ліричного роду літератури, на думку багатьох сучасних дослідників, унаслідок домінування в архаїчній свідомості первісної людини ознак так званого суб'єктно-образного синкретизму, ознаменованій пануванням саме тієї форми ліричного вислову, яка вже у ХХ ст. отримує термінологічне означення «рольова лірика» і яка, таким чином, історично передуює появі лірики автопсихологічного типу, найбільш поширеного у сучасній поезії.

3. Якісні зміни, які відбуваються в суб'єктно-образній структурі лірики вже не фольклорного, а літературного етапу історичного розвитку словесності, обумовлені процесами усвідомлення та ствердження в поетичній свідомості рефлексивних інтенцій власне авторського «я», суб'єктна індивідуальність якого поступово відмежовується від початкового образного синкретизму народної поезії, сприймаючи останній вже не як органічну форму ліричного вислову, а як своєрідну рольову гру.

4. Подібні зміни в суб'єктно-образній структурі лірики відбуваються в новий історичний етап розвитку європейської словесності – епоху рефлексивного традиціоналізму, що розпочинається з часів античності і триває до кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Ключові слова: епоха літературного традиціоналізму, рольова лірика, суб'єктно-образна структура лірики, образний синкретизм, авторське «я».

The purpose of the article is the analysis and systematization of the genre-thematic priorities of role lyrics of the era of literary traditionalism.

Historical and literary, historical and cultural, comparative, typological, as well as general scientific methods (synthesis, generalization, systematization, etc.) are the theoretical and methodological basis of the research.

The object of the study is the lyrical works of Ukrainian and foreign poets, in the semantics of which the thematic connection with role artistic lyrics is most consistently and clearly evidenced.

The subject of the study is the thematic priorities of the artistic evolution of role lyrics, revealed in the works of its representatives and evidenced in the plane of ideological and thematic issues, genre and stylistic principles of artistic organization of role poetic discourse, specific techniques of its poetics.

The scientific novelty of the obtained results is in the fact that the study characterizes a collection of the main semantic models of role poetry of the era of literary traditionalism.

As a result of the conducted research, it was established that:

1. Role poetry in one or another intentions of its subject expression is present at all stages of the historical development of European artistic literature, but at the same time during each of them, as a result of evolutionary changes in the forms of assertion in a lyrical work, the author's consciousness manifests itself in different ways.

2. According to many modern researchers, the initial and folklore stage of the development of the lyrical genre of literature, due to the dominance in the archaic consciousness of primitive man of the signs of the so-called subject-image syncretism, marked by the dominance of precisely that form of lyrical expression, which already in the 20th century. will

receive the terminological definition of «role lyrics» and which, thus, historically precedes the appearance of lyrics of the autopsychological type, the most common in modern poetry.

3. The qualitative changes that occur in the subject and figurative structure of the lyric, which is no longer a folkloric, but a literary stage of the historical development of literature, in accordance with the processes of awareness and confirmation in the poetic consciousness of the reflective intentions of the author's own «I», the subject individuality of which is gradually separated from the initial figurative syncretism of the folk poetry, perceiving the latter no longer as an organic form of lyrical expression, but as a kind of role-playing game.

4. The similar changes in the subject and figurative structure of lyrics take place in a new historical stage of the development of European literature - the era of reflective traditionalism, which begins with antiquity and continues until the end of the 18th - beginning of the 19th century.

Key words: the era of literary traditionalism, role lyrics, subject and figurative structure of lyrics, figurative syncretism, author's «I».

Постановка проблеми. З другої половини ХХ ст. особливу увагу дослідників привертає проблема суб'єктної організації лірики і, відповідно, форм її художньої типологізації. Актуальності ця проблема набула у зв'язку як із загальним ускладненням в поезії ХІХ і особливо ХХ ст. форм вираження авторської свідомості, так і з утвердженням у її масиві так званої рольової лірики, протиставленої ліриці автопсихологічній.

Феномен рольової лірики, на відміну, звичайно до певної міри, від лірики автопсихологічної, є достатньо складним і у належному обсязі ще не опрацьованим сучасним літературознавством, про що, зокрема, свідчать й численні розбіжності в теоретичних рецепціях, у яких дослідники намагаються визначити її основоположні семантичні ознаки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню тих або тих питань поезики рольової лірики присвячено літературознавчі розвідки як зарубіжних, так й українських – Г. Сивоконя, Д. Наливайка, М. Бондаря, В. Смілянської, Н. Чамати, Е. Соловей, О. Астаф'єва, Т. Гундорової, С. Павличко, М. Ільницького, М. Сулими, О. Камінчук, Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, М. Жулинського, В. Корнійчука та інших вчених. Водночас, чимало питань поезики рольової лірики усе ще залишаються недостатньо дослідженими, зокрема, прийоми її художньої організації та проблематики.

Метою нашої наукової розвідки є дослідження простежених на матеріалі української поезії ХVІ–ХVІІІ ст. засобів художньої об'єктивізації рольової лірики. Конкретними **завданнями** дослідження є питання, пов'язані із окресленням типів суб'єктного вияву свідомості рольового героя у його соціально-психологічному ракурсі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У теоретичних засадах новітньої парадигми періодизації етапів історичного розвитку літератури, розроблених на початку 80-х років минулого століття, одним з головних чинників етапної еволюції європейської художньої словесності визнано характер та форми вияву у ній автор-

ської свідомості, яка упродовж свого еволюційного вияву поступово переростає спочатку межі первісного суб'єктно-образного синкретизму, а далі – й усталених жанрових канонів пізнішої художньо-словесної практики. У розрізі еволюції форм вияву авторської художньої свідомості вчені окреслили три основні етапи історичного розвитку літератури. Перший з них – архаїчний або міфопоетичний – це період неусвідомлювано-дорефлексивного традиціоналізму, притаманний для фольклорної творчості. Наступний – традиціоналістський або нормативний – період так званого рефлексивного традиціоналізму – охоплює історичний час художнього розвитку від епохи літературної античності й до межі ХVІІІ–ХІХ ст. З початку ХІХ ст. і до нашого часу розпочинається новий – індивідуально-творчий або історичний період літературного розвитку, у який своєрідність авторської свідомості отримує свій найвищий естетичний волевияв.

Рольова поезія в тих або тих інтенціях свого суб'єктного вияву присутня на усіх етапах історичного розвитку європейської художньої словесності, але при цьому упродовж кожного з них, унаслідок еволюційних змін у формах ствердження в ліричному творі авторської свідомості, виявляє себе по-різному.

Початковий – фольклорний етап розвитку ліричного роду літератури, на думку багатьох сучасних дослідників, унаслідок домінування в архаїчній свідомості первісної людини ознак так званого суб'єктно-образного синкретизму, тобто злиття, а точніше, природної для того часу нерозділеності суб'єктних сфер вияву власне авторської свідомості і свідомості його героя, ознаменованих пануванням саме тієї форми ліричного вислову, яка вже у ХХ ст. отримує термінологічне означення «рольова лірика» і яка, таким чином, історично передуює появі лірики автопсихологічного типу, найбільш поширеного у сучасній поезії. Прикладом тексту фольклорної поезії, у якому голос суб'єктно немаркованого оповідача ініціює подальший обмін репліками персонажів, є народна пісня «Вже більше літ двісті».

Взірцем власне одноосібного ліричного монолога рольового героя є й відома народна пісня «За Сибіром сонце сходить», суб'єктом мовлення якої є означений легендарний герой, Устим Кармалюк.

Якісні зміни, які відбуваються в суб'єктно-образній структурі лірики вже не фольклорного, а літературного етапу історичного розвитку словесності, обумовлені процесами усвідомлення та ствердження в поетичній свідомості рефлексивних інтенцій власне авторського «я», суб'єктна індивідуальність якого поступово відмежується від початкового образного синкретизму народної поезії, сприймаючи останній вже не як органічну форму ліричного вислову, а як своєрідну рольову гру, в якій автор (у випадку запобігання до рольової форми ліричного вислову) вже більш або менш чітко і впевнено відповідною наголошеністю використовуваних ним художніх засобів, ідентифікує та актуалізує у новій ідейно-тематичній площині власну морально-етичну позицію, що накладається на відмінний від неї світ цінностей його рольового героя. Подібні зміни в суб'єктно-образній структурі лірики відбуваються в новий історичний етап розвитку європейської словесності – епоху рефлексивного традиціоналізму, що розпочинається з часів античності і триває до кінця XVIII – початку XIX ст. Поступове зростання у цей період міри вияву авторського «я» у структурно-семантичній організації ліричних текстів засвідчують навіть граматично виражені форми його означення. Якщо у попередню епоху ліричний суб'єкт мовленнєвого висловлювання вільно зміщувався між граматичними формами «я», «ми», «я-ми», то тепер чим далі, тим більше, він усвідомлено ідентифікує себе у межах однієї чітко вираженої граматичної форми вислову. Тенденція до більш чіткого і суб'єктно диференційованого означення граматичних форм ліричного вислову – не єдиний чинник, який характеризує розвиток рольової поезії традиціоналістської епохи. У порівнянні з попереднім історичним періодом суттєво змінюється по-перше, ідентифікований автором психологічний склад й у більшості випадків, характерна мовленнєва манера рольового героя, відтворювана автором. Зазначені зміни найперше торкнулися ліричних жанрів, орієнтованих не на високу (жанрова усталеність канонів яких була непорушною), а на середню і особливо низьку, канонічно менш усталену тематику.

В античну епоху рольовий елемент авторської поетичної свідомості найбільш відчутно виявив

себе у жанрах пасторальної поезії (з образами пастуха або пастушки у ролі суб'єктів поетичного мовлення) та епітафії (поетичного тексту, побудованого у формі вислову померлої особи).

У поезії вагантів чи не вперше в історії європейської поезії було використано форму рольової статевої інверсії – анонімної поезії, написаної чоловіком від імені жінки у іронічній, пародійній формі – «Розповідь жінки», «Плач покинутої», «Скарги черниці».

В геологічній площині розвитку середньовічної рольової лірики особливу увагу викликає організований у формі розмови жанр «сперечання», у якому актуалізовано діалог двох або й більше рольових персонажів. Історичні витoki цього жанру сходять до античної фольклорно-обрядової поезії. В XII ст. традиції цього жанру були продовжені у старофранцузькій тенсоні, наприклад, у поетичній «суперечці» між двома поетами – Гіраутом де Борнейль і Ліньяре (графом Рамбаутом д'Ауренга) про переваги «простого» (trobar clar) і «складного» (trobar clus) поетичного стилів.

В європейській літературі XVII–XVIII ст. простежуються тенденції розвитку рольової поезії, притаманні й для попередніх її історичних етапів. Рольова поезія XVII–XVIII ст. розвивається головним чином у напрямі поступової й усе більш чітко усвідомлюваної диференціації рольової й автопсихологічної форм суб'єктного вияву автора у його творі. Більш урізноманітненим стає як перелік рольових типів персонажів, так і жанровий репертуар рольової поезії. Одним із найбільш вживаних залишається жанр рольової епітафії античного типу, у якому померлі звертаються до перехожого, як-от, наприклад, у поезії А. Гріфіуса «Мертвий говорить зі своєї могили».

У XVII ст. рольова персонажна іпостаса проникає й до суб'єктної сфери такого консервативного щодо подібних експериментів жанру, як ода – «Анакреонтична ода від особи Марії Магдаліни» Й. Клая. Іншим зразком рольового твору одичного типу є поезія П. Флемінга «Похвальба піхотинця», у якій жанрові ознаки оди комічно інтерпретовано їхнім сполученням з жанровими інтенціями розмовної сфери спілкування.

Доволі урізноманітненим є й жанровий репертуар рольової поезії давньої української літератури. В українській рольовій поезії XVI–XVIII ст. надзвичайно показовим є кількісне представництво творів, тематичну спрямованість яких визначає оплакування померлої шанованої особи або відтворення у формі плачу полемічно

загостреної реакції певної колективної свідомості на ті або ті події історичної ваги, що відбувалися у землях України. Група рольових поезій плачів, що генетично сходять до фольклорно-пісенних голосінь, вбирає до себе кілька тематично споріднених жанрових різновидів – власне «плач» (з відповідним жанровим означенням у заголовку або вступній частині твору) і жанрово близька до нього «скарга», «лямент» і «трен» або «тренос».

Хронологічно однією з перших у часі спроб рольової апробації у літературній, а не фольклорній формі, жанрових різновидів «плачу» слід вважати анонімну «Скаргу нищих до Бога», датовану кінцем XVI ст., яка увійшла до складу Києво-Михайлівського та Загорівського збірників. Від рольового «ми» «собранія нищих», за словами В. Микитася, невідомий український патріот свій полемічний вогонь «здебільшого спрямував проти «єретиків»-реформаторів, зокрема аріан, що посягали на догмати православної церкви, а найбільше – проти єзуїтів, прихильників унії, римських владик і Ватикану» [1, с. 29].

1658 роком дослідники датують появу ще одного рольового «плачу» – «Плачу малої Росії». Рольовим суб'єктом поезії виступає матір-Україна, яка гірко скаржиться на свою нещасну історичну долю й нарікає на підступні дії дітей-зрадників, козацької верхівки, що заради особистої вигоди поступається національними інтересами на користь польських можновладців. Історичний контекст «Плачу малої Росії» – це сумнозвісний період часів так званої «виговщини», що мав місце після смерті Богдана Хмельницького. Разом зі своїми політичними однодумцями – козацькими старшинами – гетьман Іван Виговський підтримував ідеологічні амбіції сусідньої Польщі. Саме цим ляхолюбцям і адресує свій «плач» анонімний поет, взертаючись до них не від власної особи, а від узагальненої су'єктної іпостасі – України:

О, боже мій милостивий!
 Возри на плач мой ревнивий!
 Где бідниця ест такая,
 Як я, Росія Малая?
 Всі маткою називають,
 А не всі за матку мають:
 Другий хочет загубити,
 В ложці води утопити [2, с. 289].

Зразками жанрового різновиду рольового «плачу» є й «трени» або «треноси», представлені в українській бароковій поезії XVII ст. творами «Трен нищих, спудеїв школи братської Луцької» та «Тренос, або Лямент єдиної вселенської апостольської Східної Церкви, з поясненням дог-

матів віри, перше з грецької на слов'янську, а тепер із слов'янської на польську переложений Теофілом Ортологом, тої ж святої Східної Церкви сином».

Особливу увагу привертає твір М. Смотрицького «Тренос або Лямент єдиної вселенської апостольської Східної Церкви...», який є чи не першою в українській рольовій поезії спробою застосування поетичної маски. Авторство свого полемічного твору М. Смотрицький приховав за маскою перекладу грецького твору Теофіла Ортолога. Це було зроблено з міркувань особистої безпеки, оскільки твір письменника мав виразне антикатолицьке спрямування, відтак використання автором маски повинно було забезпечити його від ймовірного покарання, що загрожувало йому з боку короля Сігізмунда III, який невдовзі після появи книги наказав знищити увесь її наклад і заарештувати автора. Найбільш художньо довершеними вважаються перша і друга частини «Треносу або Ляменту єдиної вселенської апостольської Східної Церкви...». Суб'єктно вони оформлені у вигляді плачу Матері-Церкви, зрадженої її власними дітьми. Її плач структурно побудований на контрастах між тим, що було, і як стало тепер – колись вона була, як вранішня зоря, як місяць, як сонце, а тепер стала посміховиськом для всього світу.

Тематика й художнє оформлення «Треносу або Ляменту єдиної вселенської апостольської Східної Церкви...» М. Смотрицького нагадує «Плач малої Росії», у якому матір-Україна скаржиться на свою злочасну долю. Але якщо у «Плачі малої Росії» об'єктом інвективи є зрадлива козацька верхівка, то у «Треносі або Ляменті єдиної вселенської апостольської Східної Церкви...» М. Смотрицького тавровано високопоставлене церковне та світське коло очільників тодішньої України. Тематично твір М. Смотрицького перегукується й з анонімним рольовим віршем «Глаголет Польша», але художня семантика поезії М. Смотрицького значно поетичніша і багатша на образи.

Елегійний модус рольових «плачів» емоційно споріднює їх і з іншим, широко застосовуваним бароковими поетами жанром – рольової епітафії, репрезентованої анонімно творами авторів XVII ст. – «Надгробок отцу Афанасію Филиповичу, ігумену Берестейському, в року 1648 зешлому», «Всечестному ієромонаху Ігнатію Оксеновичу Старушичу, ігумену монастиря Видубицького, которій преставився року 1651 октоврія 30 дня», а також поезією К. Саковича «Вірші на жалосний погреб... Петра Конашевича Сагайдачного».

Перші дві епітафії написані з використанням художнього прийому танатологічної інверсії, тобто від імені самих померлих – ігумена Афанасія Филиповича та ієромонаха Ігнатія Старушича, які прощаються зі світом живих і коротко зазначають внесок, зроблений ними у розбудову православної церкви:

О, матко моя, церкви православна,
В которой правдиво мѣшкает Бог здавна,
Тобѣ-м помагал речью и словами
Я, Афанасий, и всѣми силами,
А найвенцей в том своего стараня
З Бозкого-м власне чинил розказаня,
Абы не была унея проклятая
Тут, толко ты, одна Церква святая! [2, с. 38].
Серед інших зразків рольової поезії, до яких найчастіше зверталися представники української

барокової літератури, слід також виділити вірші-панегірики, вірші-звертання, а також жанрово-тематичні вірші «Бесіда людини з Богом».

Висновки та перспективи подальших досліджень. Усталені в епоху літературного традиціоналізму жанрові форми рольової поезії в наступний індивідуально-творчий період художнього поступу, який розпочався на межі XVIII–XIX ст., отримали подальший розвиток, тенденції якого були спрямовані на суттєве розширення як її тематичного, так і власне жанрового репертуару, а також ускладнення та урізноманітнення форм вияву у ній суб'єктних іпостас рольового авторського «я». Перспективи наступних розвідок вбачаємо у подальшому дослідженні основних етапів історичного розвитку української урбаністичної лірики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Микитась В. Л. Українська література XIV–XVI ст. Українська література XIV–XVI ст. Київ: Наукова думка, 1988. С. 5–30.
2. Українська поезія XVII століття (перша половина). Антологія. Київ: Радянський письменник, 1988. 360 с.